YAŞANAN OLAYLARA VEYA EYLEMLERE DAYALI MECAZLI SÖZLER

Hamza Zülfikar

Gazetelerde yaşanan olaylarla ilgili işlenen konular arasında alışık olmadığımız, duymadığımız birtakım mecazlı sözlerle karşılaşıyoruz. Bazıları da *Türkçe Sözlük*'e katılacak niteliktedir. Özellikle köşe yazarlarında rastladığım bu örnekleri gördükçe onları derleyip kaydederim. Anladığım kadarıyla sözü etkili kılmak için bu tür mecazlı sözlere başvuruluyor. Kabul etmek gerekir ki mecazlı sözler anlatımı daha da çekici hâle getiriyor. Cümlelerin arasında konu itibarıyla siyasi olanlar da var. O cümleleri derlediğim örneklerin dışında bırakıyorum. Ayrıca burada gazetelerin adlarını da vermek istemiyorum. Cümlelerden biri *Türkiye'nin bu süreçten alan kazanarak çıktığını söyleyebiliriz* şeklindedir. *Alan kazanmak* spor dallarında özellikle futbolda geçen bir sözdür. *Türkçe Sözlük*'te *alan kazanmak* yok. Bununla birlikte *Türkçe Sözlük*'te *oyun alanı* (oyun sahası) örneğini buluyoruz. *Türkçe Sözlük*'te *oyun alanı* terimi bir maddede bulunması gerekirken hem "alan" hem de "oyun" maddelerinde geçiyor. Böylece *Türkçe Sözlük*'e biri gerçek biri mecaz olmak üzere iki anlamda *alan kazanmak* tanımlanarak katılabilir.

Örnekler arasında Batı dillerinden alınan kelimelerle de yapılmış sözler var. Köşe yazısında *Zorlu bir virajı almaya çalıştığımız bu dönemde…* diye söze devam ediliyor. Cümlede geçen *viraj alma* aslında bir otomobilcilik terimidir. Fransızca *viraj* kelimesiyle yapılmış *viraj almak* sözü bu örnekte "üstesinden gelmek, yapmaya çalışmak, zor da olsa başarmak" anlamlarında kullanılmıştır. "Viraj almak", *Türkçe Sözlük*'te yoktur. Kelime burada gerçek anlamından farklı mecaz anlam da kazanmış. Bu bakımdan *viraj almak* biri gerçek anlamda diğeri mecaz anlamda sözlükte yer alabilir.

"Haydi ne biliyorsan açıkla derken topu taca atıyor." bir başka örnektir. *Topu taca atmak* spor dalından aktarılmış, burada, "cevap vermekten, yorum yapmaktan kaçıp konuyu değiştirmek" anlamında

kullanılmış. *Topu taca atmak* yukarıdaki örneklerden farklı olarak *Türkçe Sözlük'*te yer almış ve iki şekilde tanımlamıştır. Mecazi anlam için örnek verilmemiştir.

topu taca atmak 1.*sp*. Karşılaşmada topu yan çizgi dışına çıkarmak. 2. *mec*. Konuşulan konuyu saptırmak.

Maddede görüldüğü gibi ikinci anlam *mec.* (mecaz) kısaltmasıyla kaydedilmiş. Sözlükteki **topu taca atmak** maddesi söz konusu ettiğimiz kelimeler için örnek alınabilir. Ancak mecaz anlam taşıyanlara mutlaka cümle örneği vermeliyiz. *Türkçe Sözlük* bu bakımdan yeniden tarandığında boşluklar görülecektir.

Maddi varlığı bakımından dibi bulduğunu iddia ettiğiniz âdeta jantta gittiğini söylediğiniz kimseyle… biçiminde uzayan cümlede geçen *jantta gitmek* biraz daha farklı kişisel bir kullanıma benziyor. *Türkçe Sözlük, jant* kelimesini gerçek anlamında "Taşıtlarda lastiklerinin takıldığı tekerleğin çember biçimindeki bölümü." diye tanımlamış. Bu tanım "Taşıtlarda otomobil lastiğinin üzerine geçirildiği silindir biçimindeki madenî araç" şeklinde olabilirdi. *Türkçe Sözlük*'ün bu maddesinde *jantta gitmek* biçiminde bir kelime yok. Anlaşılan "jant üzerindeki lastiğin kullanıla kullanıla iyice yıpranmış, parçalanmış, görev yapamaz hâle gelmiş olma" kelimenin gerçek anlamıdır. Bu anlamdan hareket ederek *jantta gitmek* fiiline mecazen "iflas etmek, dibe vurmak, bütün imkânları, varlığı harcamış olmak" gibi bir anlam verilebilir. Bununla birlikte *jantta gitmek* fiiline yukarıda olduğu gibi biri gerçek diğeri mecaz iki anlam verip tanımlayabilmemiz zor. Böyle düşünürken bir yandan da mecaz teriminin anlamı ve kapsamı üzerinde ayrıntılı durmak gerekiyor. "Gerçek anlamından başka anlamda benzetme yoluyla kullanılan söz" olarak tanımladığımız *mecaz* teriminin sıfatı *mecazi*, zarfı ise *mecazen* olup Arapçadan Türkçeye geçmiş terimlerdir. Bunlardan *mecazi* yerine *mecazlı* terimi de kullanılır. Alanın ilgilileri *mecaz* için *benzetme* terimini uygun bulmaz, *benzetme*'yi *teşhis* terimi yerine kullanır. Bu konuyla ilgili olarak eldeki kaynakları gözden geçirmek ve bu tür sözlere verilebilecek bir ad, bir terim aramak, onları sınıflandırmak ihtiyacı doğuyor. Türk Dil Kurumunun yayını olan, Yekta Saraç'ın yayıma hazırladığı, Muallim Naci'nin *Istılahat-ı Edebiyye* adlı eserine baktım. Eserin terimler dizininde yer alan **mecaz-ı mürsel** (118. s.) **mecaz-ı aklî** (118. s.) **mecaz-ı Lugavi** (118. s.) maddeleri için 118. sayfa işaret ediliyor. 118. sayfayı açtığımda bu maddeleri yerinde bulamadım.

Günay Karaağaç'ın Türk Dil Kurumu yayını olan *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı yayınına başvurdum. Burada *mecaz* (metafor) ve *mecaz anlam* maddeleri *iğretileme* maddesine gönderilmiş. Bunlar eserde 466-481. sayfaları arasında dil bilimi açısından, "gösterge" teriminden hareketle ele alınmış ve şu tanımla söze başlanmıştı:

iğretileme (metaphore): Bir varlığın bir başka varlığın göstereni olması durumudur. Gösteren olmak, kendisi dışında bir başka varlığı işaret etmektir. Gösteren ile gösterilen ilişkisi, anlamlı göstergeleri oluşturur. Göstergeler

yapılarına ve gösterge oluş biçimlerine, kısacası, gösterge değerlerine (semiotic value) değerine göre üç türlüdür.

Bu tanımdan sonra G. Karaağaç'ın bahsettiği üç madde şunlardır:

1. Görüntü göstergesi veya aracısız gösterge.

2. Saymaca gösterge veya nedensiz gösterge.

3. Belirtici gösterge veya nedenli gösterge.

Örneklere dayanmadan yapılmış bu açıklamalardan soruma bir yanıt bulamadım. Bu durumda gene de ***Türkçe Sözlük'***teki "esas anlam, yan anlam, mecaz anlam" kavramlarından hareket etmeye çalıştım.

Derlenen örneklerin bazıları kaynağını sosyal hayattan, bir olaydan veya bir sanat, meslek alanından özellikle spor dalından almış. Bunları değişik anlatımlar hatta Türkçeye yapılmış katkılar diye değerlendirebiliriz. Zihinlerin Türkçe esas alarak işlemiş olması takdir edilecek bir durum. Artık ***muharrir*** yerine ***yazar*** kelimesini kullanan kimse, ***nazariye*** için önerilmiş olan ***kuram*** kelimesini değil de Batı kökenli ***teori'***yi seçiyor. "İzafiyet nazariyesi", "izafiyet kuramı", "izafiyet teorisi" terimlerinden üçü de kullanımdadır. Biraz da bu tür terimler üzerinde durmalıyız. ***İzafiyet*** ve onun karşılığı ***görelilik*** artık hatırlanmaz oldu.

Yelken kelimesinden yapılmış yelken indirmek, yelken açmak filleri ***Türkçe Sözlük***'te var ama ***yelkenleri şişirmek*** yoktur. Köşe yazısında yazar, ***Yürütülen dış politika, idarenin yelkenlerini şişiriyor*** diye yazmış. Bu örnekte yelken sporundan bir aktarma yapılmış, ***yelkenleri şişirmek*** sözüyle mecazen "övünç duyma," anlımı elde edilmiştir. ***Yelkenleri şişirmek*** belki de bugün için eskimiş olan ***tefahür etmek*** kelimesinin karşılığı olarak kullanılmış.

Argo sayılabilecek sözlerden yapılmış mecaz anlam taşıyan örnekler de var. "Tezgâh" kelimesinin anlamlarından biri "Genellikle yasal olmayan bir iş yapmak için tutulan uygunsuz yol"dur. Ancak kullanımda gene argo anlamıyla bir de gazetelerde "tezgâh tutmadı" biçiminde kullanımı var. ***Tezgâh tutmak*** sözlükte biri gerçek bir mecaz anlamda yer alabilirdi. Bunun gibi ***Türkçe Sözlük***'te "poposunu kaldırmak" sözü yok. Mecaz anlamı "kalkıp yapılan işe el atmak, yardım etmek, tembellik etmemek"tir. ***Türkçe Sözlük***'te ***popo*** maddesi ***kıç*** maddesine gönderilmiş ama ***poposunu kaldırmak*** ve ***kıçını kaldırmak*** biçiminde maddeler sözlükte yer almamış. Argo anlam taşıması onun sözlüğe girmesine engel olmamalıdır.

Derlemeler arasında yabancı bir kelimeyle kurulu ***projeksiyon yapmak*** gibi kelimeler de var. Muhtemelen bunlar çeviri kelimeler. ***Projeksiyon yapmak'***taki ***yapmak*** fiilini ***etmek, olmak, eylemek, kılmak*** birleşik fiillerine katabiliyoruz. Bunu da artık birleşik bir fiil sayıyoruz. Köşe yazarının örnek cümlesi şöyle:

Uzmanlar, fiyatların önümüzdeki yılda yükseleceği yönünde projeksiyonlar yapmaya başladı.

Yapmak fiilinin uzun zamandan beri daha başka Batı kökenli kelimelerle yardımcı fiil olarak kullanıldığını biliyoruz. Bu kullanıma biraz da Batı kökenli adların işletilmesi, cümlede kullanılması sebep oldu. Fransızca kökenli *projeksiyon* bir fizik terimidir. Söz konusu terim *Türkçe Sözlük'*te "1. Bir filmin veya belgenin ışık kaynağından çıkan ışınlarla ekran veya perde üzerinde görüntüsünün oluşturulması işi. 2. Bu yolla oluşturulan görüntü." şeklinde tanımlanmıştır.

Görüldüğü gibi *projeksiyon* gerçek anlamlarda ad olarak tanımlanmıştır. Yazarın tutumunu, amacını anlamak zor. *Projeksiyonlar yapmak* yerine *tahminlerde bulunmak* da denebilirdi. Belki yazar, fiyatların önümüzdeki yıl yükseleceğini televizyon ekranına yansıtılmış bazı sonuçlara, grafiklere bakarak *projeksiyonlar yapmak* fiilini kullanmış. *Projeksiyon yapmak, Türkçe Sözlük*'te yok. Verilen örneklerin *Türkçe Sözlük'*e dâhil edilip edilmemesi Türk Dil Kurumunun sözlük kolunda görevli öğretim üyelerinin, uzmanların çalışmalarıyla ortaya çıkacaktır. Bu arada temel anlam, yan anlam ve mecaz anlam gözetilmelidir. Unutmamak gerekir ki daha pek çok Batı kökenli adlar *etmek, olmak, yapmak* ve *almak* yardımcı fiilleriyle dilde yer etmiş ve bu tutum devam etmektedir. *empati yapmak* örneklerden biridir. Kökeni yabancı bir kelimeyi işletmek söz konusu olduğunda onun anlamına uygun bir fiil seçiliyor. Örnek olarak *paradoks* kelimesine *düşmek* uygun düşüyor. *Paradoksa düşmek,* yazarın köşe yazısında kullandığı sözlerden biri. Kelimenin geçtiği cümle şöyle:

Savaşı askerî değil ekonomik ve siyasi araçlarla sürdürerek bir paradoksa düşüyor. Fransızca kökenli *paradoks* kelimesinin *Türkçe Sözlük*'teki karşılığı "aykırı düşünce"dir. Bunun bir de *paradoksal* sıfatı var. *Paradoksal* aynı zamanda zarf olarak da kullanılıyor. Türkçe bir fiille kurulmuş *paradoksa düşmek Türkçe Sözlük'*te bulunmamaktadır. Acaba *tenakuza düşmek* kelimesini kullanmamak için mi yazar *paradoksa düşmek* biçimini tercih etmiş? *Çelişkili bir duruma düşülmüştür* demeyi acaba basit mi bulmuş! Bilinmez. Bu arada *tenakuza düşmek* sözünün *Türkçe Sözlük*'te yer aldığını belirtelim.

Örnekleri artırabiliriz, derlemeler arasında bir de *köşeyi görmek* var. *Köşeyi görmek* sözünün geçtiği metinde bir futbol maçından söz edilmiyor. Yazar, farklı bir konuda bu sözü "tam isabetli bir tespitte bulunmak" anlamında mecazen kullanıyor. *Türkçe Sözlük'*te *köşeyi dönmek* var ama *köşeyi görmek* yok. Yazarın kullanımına göre burada *taşı gediğine koymak* ile örtüşen bir anlam akla geliyor. *Taşı gediğine koymak* ise bir deyimdir. Bir spor karşılaşmasında geçen *köşeyi görmek* sözünde ise her iki kelime de gerçek anlamındadır. Ancak yazarın bu kullanımında *köşeyi gördü* sözü "tam isabetli bir tespitte bulunmak" demek olup mecaz bir ifade taşımaktadır. "Bu anlamıyla kelimeyi deyim olarak niteleyebiliriz. Yazar, futbol maçında geçen bir sözü alıyor, o sözdeki anlamı yaşanan bir olayla ilişkilendirerek daha etkili, daha farklı anlatmak üzere cümlesinde kullanıyor. Mecaz anlamı kazanmış kelimelerin edebî değeri var.

Pek farkında değiliz ama dilin kendi içinde birtakım gelişmelere ve değişmelere uğradığını görebiliyoruz. *Radar*, İngilizce bir kelime olup dilimize yakın tarihlerde girmiştir. Kara yolu boyunca radar yazılı levhalar görür, ayağımızı gazdan çekeriz. Silahlı kuvvetlerde de *radar* bir araç adı olarak geçer. Yazar köşe yazısında bunu *radarına takılmak* biçiminde kullanmış. Sözlük ölçülerine göre bunu *birinin radarına takılmak* biçiminde düzenleyelim. *Radarına takılmak* veya *birinin radarına takılmak Türkçe Sözlük'*te bulunmamaktadır. *Radarına takılmak* daha çok "cazibesine, çekiciliğine kapılmak" anlamındadır. Buna benzer gazetelerden derlediğim bir başka örnek "birinin lokomotifinin arkasına takılmak"tır. Bu örnekler ilk anda yadırganabilir ama iletişimin bir aracı olan bu tür kelimeleri de dikkate almalıyız. Sözlüklere alınıp alınmaması ayrı bir sorundur.

Konunun bir cephesi de bu mecazlı kullanımlara uygun bir terim bulmaktır. Sosyal hayattan, fen dalından, sanat veya spor dallarındaki terimlerden birleşik fiilden yararlanılarak mecaz anlamda yeni sözler elde ediliyor. Örnekleri bir araya getirerek düşündüğümüzde *dolaylı anlatım* terimi akla geliyor. Gerçek anlamda *köşeyi görmek* fiilinden hareketle dolaylı olarak "tam isabetli bir tespitte bulunmak" anlamına ulaşılıyor. Mecazi bir anlam söz konusu olmakla birlikte gene de uygun düşebilecek bir adlandırma üzerinde durmak gerekiyor. Hareket edilen kaynağın dikkate alınması gerekiyor. Ancak bunun için yeteri kadar örnek elde bulundurulması gerekir. Hepsinde esas olarak mecazlı bir anlatım söz konusudur.

Lakin kadrajı geniş tuttuğumuzda iş değişir cümlesinde *kadrajı geniş tutmak* geçiyor. Deyim olarak nitelendirilebilecek bir söz. *Kadraj* (cadrage) Fransızca bir terim. Nijat Özön Türk Dil Kurumunun yayını olan *Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında kelimeyi *çerçeve düzeltme* diye karşılamış ve şöyle tanımlamıştır:

çerçeve düzeltme (es. t. kareleme) *Fr.* cadrage. Filmi gösterici, bakımlık, kurgu aygıtı ya da film yayın aygıtında resmin pencereye tam olarak çakışmasını sağlayacak biçimde geçmek.

Türkçe Sözlük'te ise bu terimin Fransızcası esas alınmış ve şu tanım yapılmıştır:

kadraj *a. Fr. cadrage* Sinema ve fotoğrafçılıkta görüntüyü çerçeve içine alma.

Tanımlardaki "...görüntüyü çerçeve içine alma" sözünü "görüntüyü çerçeve içine tam olarak oturtma" diye düzeltebiliriz.

Yazarın *Lakin kadrajı geniş tuttuğumuzda iş değişir* cümlesindeki *kadrajı geniş tutmak* sözü metnin bütünden hareket edildiğinde "muhtevası geniş ancak sınırları belli bir çerçeve"den söz ediliyor. Sorun, acaba *kadrajı geniş tutmak* sözü bir deyim olarak değerlendirilebilir mi? Bunu biraz daha Türkçe olarak ifade etmek amacıyla *çerçeveyi geniş tutmak* biçiminde kelimeyi *Türkçe Sözlük*'e alabilir miyiz? Bu durumda *kadraj* maddesinin altında *kadrajı geniş tutmak* da

alınır ve *çerçeveyi geniş tutmak* maddesine gönderilir. Bu durumda *çerçeveyi geniş tutmak* bir deyim olarak nitelenebilir.

*Türkçe Sözlük'*te "hatırlamaya çalışmak" anlamında *hafızayı yoklamak* var ama gazetelerde sık rastladığım *hafızayı tazelemek* sözlükte yok. *Türkçe Sözlük'*e alınabilecek bu kelime "bellekteki bilgilerli hatırlama, yenileriyle güncelleme" şeklinde tanımlanabilir. *Bellemek* fiilinde yapılmış olan *bellek* sözü *hafıza* yerine önerilmişti. Bunun için *dağarcık* da kullanılıyor.

Değerlendirmeye çalıştığım *çerçeveyi geniş tutmak*, *zihni tazelemek*, *köşeyi görmek* gibi örnekler yanında mecaz anlam taşıyan zıt anlamlı sıcak ve soğuk kelimelerine değinmek gerekti. Farsça kökenli "pare"nin Türkçede *sıcak para, temiz para, kara para* gibi çeşitli kullanımları var. *Türkçe Sözlük*'te yer alan bu kelimeler mecaz anlam taşır ve biri mecaz olmak üzere iki şekilde tanımlanabilir. Bunlardan *sıcak gündem* ise *Türkçe Sözlük*'e katılmayı beklemektedir. Söz konusu kelimelerle ilgili *sıcak harp, sıcak savaş* biçiminde biri diğerinin karşılığı olarak önerilmiş sözlükte maddeler var. Beklentimiz *sıcak savaş* sıfatının yaygınlaşması doğrultusundadır.

Yazar, köşesinde birtakım açıklamalar yaptıktan sonra *Şimdi gelelim konunun sıcak başlıklarına* diye bir cümle ile sözüne devam ediyor ve başlıkları sıralıyor. *Sıcak başlık* sözü bir deyim sayılmaz. Ancak *sıcak* burada kendi anlamında değildir. Toplumun dikkatini çekebilecek, halkı doğrudan ilgilendirebilecek bir anlam elde etmek için *başlık* kelimesine *sıcak* sıfatı getirilmiş, anlaşılan *sıcak bakmak, soğuk karşılamak* gibi örneklerden yararlanılmıştır.

Dilimizde zıt anlamlı *sıcak* ve *soğuk* kelimelerinden yararlanılarak birtakım mecaz anlamlar elde edilmiştir. Türkçenin en eski kelimelerinden olan *sıcak/soğuk* hem sıfat hem de ad görevinde kullanılır: *Sıcağa dayanıklı, sıcak hava; soğuklar iyice bastırdı, soğuk hava.* Bu kelimelerden "soğuk" *Kutadgu Bilig'*de *soguk, sogık,* Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *sovuk, savık, savuk / sıcak* biçimlerinde geçer. Mertol Tulum'un Türk Dil Kurumu yayını olan *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* (2011) adlı eserinde *sıcak, ısıcak* biçiminde tespit edilmiştir. Günümüz sözlüklerinde ise *soğuk* ve *sıcak* çeşitli deyimleriyle geniş bir biçimde yer almıştır. Bazılarında *sıcak kuşak, soğuk dalgası* coğrafya terimidir. *Soğuk renkler* veya "anlayışla karşılamak olumlu değerlendirmek" anlamında *sıcak bakmak* sözlerinin de mecaz anlamı var. *Türkçe Sözlük'*te iki anlamda kullanılan *sıcakkanlı* örneğine bakalım. İkinci anlamı için *mec.* kısaltmasına ihtiyaç var. Görüldüğü gibi Türkçede mecazi (mecazlı) anlamlara doğru bir eğilim var. Yabancı-Türkçe ayrımı yapmadan kelimelere mecaz anlam yükleniyor veya *aktivasyona geçmek, vizyona girmek, paradoksa düşmek* gibi kökeni yabancı olan kelimelerle anlama uygun bir fiil kullanılarak değişik anlamlar elde ediliyor. *Türkçe Sözlük'*ü yabancı kökenli kelimelerle doldurmayalım, diyorduk. Hocalarımız bize sık sık bu uyarıyı yapıyorlardı. Şimdi önümüzde *aktivasyon, vizyon, polemik, paradoks, pota* gibi pek çok Batı kökenli kelime var. Bunlardan deyimler türetilmiş. Türkçenin işleyişine göre bu kelimelerinden

aktivasyona geçmek, vizyona girmek, paradoksa düşmek, potaya girmek, rota çizmek gibi gazetelerde pek çok örneğe rastlıyoruz. *Türkçe Sözlük'*te bu kelimeler yer almamıştır. Bunlardan *aktivasyon'a* karşılık olarak *Türkçe Sözlük*'te "etkinleştirmek" önermiştik. Şimdi *aktivasyona geçmek* yerine *etkinleştirmeye geçmek* şeklini *Türkçe Sözlük*'e işlesek yaşanan bu ortamda *etkinleştirmeye geçmek* sözünü kabul ettirebilir miyiz? *Vizyona girmek* yerine *görünüme girmek*, *paradoksa düşmek* karşılığı olarak *aykırı düşünceye* veya *düşünce aykırılığına düşmek* dedirtebilir miyiz? *Potaya girmek* gibi öteki örneklerde de durum bu merkezdedir. Verilen şu birkaç örnekte olduğu gibi önümüzde duran sorunlar giderek ağırlaşmaktadır. Zaman, Türkçenin aleyhine işliyor.